

תוכן העניינים

	עמוס הופמן: טבע, אהבה ופוליטיקה כמשנתו
1	החינוכית של ז'אן-ז'אק רוסו
97	הערה על התרגום
99	רשימת קיצורים
105	פתח דבר
111	ספר א
171	ספר ב
303	ספר ג
369	ספר ד
585	ספר ה
769	נספח: אמיל וסופי, או הבודדים

טבע, אהבה ופוליטיקה במשנתו החינוכית

של ז'אן-ז'אק רוסו

עמוס הופמן

אמיל או על החינוך היא יצירתו ההגותית הגדולה ביותר של ז'אן-ז'אק רוסו (1712-1778), ועם זאת אולי הפחות מוכרת מכולן. אף שרוסו העריך שזה הטוב והחשוב שבספריו,¹ ואף שהוצאתו לאור בקיץ 1762 לוותה בסערה ציבורית גדולה, לא רבים קראו את הספר במלואו – אולי בגלל היקפו הרחב או בשל מבנהו המורכב, מעין ספר עיון שהוא גם רומן. גם בימינו דומה שיש פחות עניין באמיל מאשר ביצירותיו האחרות של רוסו: הספר מורכב ומסובך לעיסוק במסגרת סקירה על תולדות מחשבת החינוך ואין הוא שייך באופן מובהק לקטגוריה של ספרי פילוסופיה כללית, ולפיכך ממעטים לכלול אותו כחומר לימודים נדרש בקורסים אוניברסיטאיים. אמיל נקרא בתקופתנו בעיקר בבתי ספר להכשרת מורים, אך גם שם מעינים בקטעים ספורים ממנו, בעיקר באלה העוסקים בכמה עקרונות פדגוגיים המיוחסים לרוסו, אף על פי שלא הוא היה הראשון שהגה אותם כחלק מתאוריה חינוכית.²

רוסו עצמו – על פי דבריו בפתיחה של אמיל – כלל לא התכוון לעסוק ישירות בביקורת החינוך: "לא אדבר בחשיבותו של חינוך טוב וגם לא אתעכב להוכיח שהחינוך הרווח כושל הוא", כתב. המומחים לחינוך, הוסיף, טוענים שכל מה שאפשר לעשות לשיפור המצב הוא "להציע דבר-

1 ז'אן-ז'אק רוסו, הווידויים. תרגמה אירית עקבי. ירושלים: כרמל, 1999, עמ' 498.

2 למשל, העיקרון של העמדת הילד במרכז, או התפיסה המכונה "חינוך טבעי". ראו להלן, סעיפים 2.1-2.2.

מה טוב המתמזג עם הרע הקיים", ועל כן בסופו של דבר אין הם מתקנים דבר. בעוד הם מציעים רפורמות, אומר רוסו, הם למעשה שבויים בדרכי המחשבה המסורתיות ולפיכך הם אינם אלא משמרים את הקיים. ואולם, הדגיש רוסו, "איני רואה את הדברים כפי ששאר בני האדם רואים אותם".³ אמיל, אם כך, אינה יצירה שתכליתה להציע רפורמה חינוכית שגרתית נוספת, אחת מני רבות שהוצגו לציבור בתקופת הנאורות, אלא ניסיון נועז להעמיד תפיסה חדשנית בתחום החינוך, תפיסה החורגת לחלוטין מן "השיטה המקובלת", שהכול מוחים נגדה.⁴

רוסו מציג את תפיסתו ביצירת מופת רחבת יריעה, מעין רומן חניכה של ילד מעת לידתו ועד לנישואיו, כשהוא מלווה במחנכו בכל יום מחייו, עד לפְּרִדתם הגורלית בסוף הספר. כתיבתו הרגשית של רוסו, חשיבתו הדינאמית החולפת במהירות מנושא לנושא, הממד הרומנטי הבולט והרמיזות הארוטיות השזורות בספרו, החשיפה האישית המובהקת של המחבר – כל אלה יוצרים הגות פילוסופית יוצאת דופן לא רק בתכניה אלא גם בסגנונה.

תפיסתו של רוסו את התהליך החינוכי עצמו, את התפתחותו ואת תוצאותיו הרצויות, הייתה שונה לחלוטין מזו של הזרם המרכזי של מחשבת החינוך במאה השמונה עשרה. אם רוב הוגי הדעות של הנאורות⁵ ביקשו להראות כי באמצעות חינוכו והשכלתו יוכל האדם לא רק להבין את העולם אלא גם לשלוט בו, רוסו טען בתוקף שאין ערך להשכלה כשלעצמה, ושתכלית החינוך כלל אינה השגת ידע עובדתי על העולם – בוודאי לא לשם שליטה בו. העולם – כך טען רוסו בעקביות – אינו ניתן להבנה מלאה, ובכל מקרה ספק אם הידע המדעי חשוב לאדם.⁶ הנה כי כן, באמיל כבכל יצירותיו החשובות, היה רוסו ללא ספק חלק מהנאורות אך גם גדול מבקריה וחושף מגבלותיה.

3 עמ' 105-106.

4 עמ' 105.

5 בביטוי "הוגי הדעות של הנאורות" אני מכנה את ה־philosophes, אנשי הרוח של המאה השמונה עשרה שהובילו את תנועת הנאורות בצרפת.

6 ראו "המאמר על המדעים והאמנויות". בתוך ז'אן-ז'אק רוסו, מאמרים. תרגם עידו בסוק. ירושלים: מאגנס, תשנ"ט, עמ' 31-66. גם בהקדמה לאמיל העיר כי "נטייתם של הספרות ושל המדע להרוס עולה בהרבה על נטייתם לבנות" (עמ' 105).

"הכול יוצא טוב מתחת ידיו של בורא עולם, הכול מתנוון בין ידיו של האדם" – כך המשפט הדרמטי הפותח את אמיל – בוודאי לא פתיחה טיפוסית למסה על החינוך.⁷ אם אפוא "החינוך הרווח" או "השיטה המקובלת" הם חלק מאותו תהליך ניווני שהאדם אחראי לו (ואולי הוא אף מקורו של תהליך זה), המטרה של "החינוך הטוב" חייבת להיות תיקון האדם, על מנת לאפשר לו לחזור – או לפחות להתקרב ככל הניתן – אל הטוב הראשוני כפי שאלוהים יצר אותו. מנקודת מבט זו "חינוך" הוא מושג רחב בהרבה מעיון בתכניות לימודים, בשיטות הוראה או בארגון בתי ספר, והוא מקיף הרבה יותר מעולמם של ילדים: חינוך הוא תהליך של גאולת האדם.

אמיל הוא אפוא מסע של תיקון האדם והעולם, יצירה שהיא מצד אחד מעין מדריך רוחני להישרדות האדם בעולם המודרני, ומצד שני מעין מורה דרך להיחלצותו ממצבו המושחת, לריפוי פגעי תרבותו המנוונת ולהשבת ההרמוניה לעולם באמצעות תהליך חינוכו. כך יוכל האדם, בעקבות הסדרת רשמיו, רצונותיו ותשוקותיו, לחזור לטבעו האמיתי, לבטא את עצמיותו האותנטית, ובסופו של דבר לכונן חברה חדשה, שתשרור בה הרמוניה מושלמת בין הפרט לבין הכלל.

בעמודים הבאים נעמוד על ייחודה של מחשבתו החינוכית של רוסו בהקשרה ההיסטורי. ראשית נדון במקומו של אמיל בביוגרפיה של ז'אן-ז'אק רוסו, ולאחר מכן נעסוק במקומו של ספר זה בתולדות מחשבת החינוך בעידן הנאורות. חלקו השני של חיבור זה יעסוק בכמה מנושאי המרכזיים של הספר ובפירושיהם השונים.

1. ההקשר ההיסטורי

1.1 דרכו של רוסו לחינוך

מדוע החליט רוסו לכתוב ספר על החינוך? ומיהו אמיל? בפתיחה לספרו אין הוא חושף את מניעיו, למעט רצונו "לשאת חן בעיניה של אם חביבה

שהחשיבה אינה זרה לה". אין הוא מגלה את זהותה של האישה הזו,⁸ אך מדגיש כי כה נסחף בעבודתו, עד כי המאמר הקצר שהתכוון לכתוב הפך לספר עב כרס. כמו כן אין הוא כותב בשום מקום מדוע בחר בשם אמיל לדמות המרכזית בספר. הסברה הרווחת היא שמדובר בהרמז לדמות מהתרבות הקלסית – המדינאי אמיליוס פאולוס, שעליו מספר פלוטארכוס באחת מהביוגרפיות שלו.⁹ אף שאמיל הוא גיבור הספר, דמותו נותרת מסתורית למדי. אין בספר שום תיאור של מראהו בילדותו או בכגרותו; ידוע כי הוא ממשפחה טובה, בעלת אמצעים; הוא כנראה יתום: הוריו כלל אינם מופיעים כדמויות בספר, ונרמז שאביו ויתר על זכויותיו לטובת מחנכו, ז'אן-ז'אק; ידוע גם שהוא בריא ושלם בגופו. במהלך הקריאה בספר מתברר גם שהוא ניחן בסקרנות טבעית, תום וטוב לב; אף שהוא גדל בנפרד מן החברה הכללית, מתוארים כמה מפגשים בינו לבין ילדים ומבוגרים אחרים, שאף שמם נותר עלום בדרך כלל. דמותו הופכת ממשית יותר רק לקראת סוף הספר, כאשר הוא פוגש את סופי, האישה שיינשא לה. שלא כמו אמיל, סופי מתוארת בהרחבה: אנו יודעים את מראָהּ, טעמה, לבושה; אנו מכירים את הוריה ואת ביתה. ואילו אמיל – ממש כמו מחנכו – נותר דמות שניתנת לעיצוב על ידי כל קורא לפי טעמו. ניסיונו המעשי של רוסו בתחום החינוך היה דל וכושל. פעמיים בחייו שלח את ידו בחינוך, ופעמיים נכשל. בפעם הראשונה התמנה, בשנת 1740, למחנכם של ילדי משפחת מאבלי (Mably) מהעיר ליון (Lyon), ובפעם השנייה, בשנת 1742, ניסה את כוחו בחינוך בנה של מדאם דיפן בפריז. בשני המקרים הללו לא הצליח במשימתו, והגיע למסקנה נחרצת

8 סביר שמדובר במדאם לואיז דיפן (Louise-Marie Dupin, 1706-1799), שקיימה בביתה שבפריז סלון ספרותי מפורסם. רוסו מתארה בווידויים (עמ' 269) כ"אחת הנשים היפות ביותר בפריז". בשלב מאוחר יותר היה רוסו מעין מזכיר שלה וסייע לה במחקרים שערכה, אך מעולם לא פרסמה. ראו הוידויים, עמ' 368.

9 ההשערה המקובלת היא שרוסו לקח את השם מהביוגרפיה של אמיליוס פאולוס (Aemilius Paulus), מאת פלוטארכוס – הסופר הקלסי החביב על רוסו. לפי מקור זה אמיליוס היה צאצא של הפילוסוף פיתגורס והמחוקק נומה. הוא נודע במידותיו הטובות וחינך את ילדיו בעצמו. השם Aemilius – מקורו, לפי פלוטארכוס, במילה היוונית oimyllos, שמשמעה "רכ־חן" או "מלבב". ראו: פלוטארכוס, חיי אישים. תרגם א"א הלוי. ירושלים: מוסד ביאליק, 1973, כרך ג, עמ' 277-308.